

Shaxnoza Qurbonova
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
stajor tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0002-1593-073X
shantijahongir@gmail.com

UO'K: 811.512

O'ZBEK TILIDAGI O'XSHATISHLARDA KONNOTATSIYANING IFODALANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi o'xshatishlarda konnotatsiyaning ifodalanishiga doir tadqiqot ishi olib borilgan bo'lib, uning badiiy nutq va adabiyotda so'zlar orqali tasviriy qatlamlarning ochilishiga yordam berishi, uning chuqur ma'nolarini va hissiy ohanglarini yaxshiroq anglashga imkon yaratishi ilmiy asoslangan. Shuningdek, o'xshatishlarda konnotatsiyaning ifodalanishiga doir misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, o'xshatishlar, konnotatsiya, konnotatsiyaning ifodalanishi, pragmatik tahlil.

Шахноза Курбанова
Стажер-исследователь,
Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы

ВЫРАЖЕНИЕ КОННОТАЦИИ В СРАВНЕНИЯХ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье исследуется, как коннотация выражается в сравнениях в узбекском языке, подчеркивая открытые образные слои, которые слова раскрывают в художественной речи и литературе. Она направлена на улучшение понимания более глубоких значений и эмоциональных нюансов, передаваемых через эти сравнения. Кроме того, в статье дается более четкое определение того, как коннотация артикулируется в сравнениях.

Ключевые слова: дополненная реальность, иммерсивные технологии, интерактивность, визуализация, качественное образование, цифровизация образования.

Shakhnoza Kurbanova
Intern Researcher,
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

EXPRESSION OF CONNOTATION IN UZBEK LANGUAGE SIMILES

Abstract. The article explores how connotation is expressed in similes within the Uzbek language, highlighting the open figurative layers that words reveal in artistic speech and literature. It aims to enhance the understanding of the deeper meanings and emotional nuances conveyed through these similes. Additionally, the article provides a clearer definition of how connotation is articulated in similes.

Key words: *Узбекский язык, сравнения, коннотация, выражение коннотации, прагматический анализ.*

Kirish

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda yuritilayotgan odilona til siyosatining natijasida tilshunoslikka oid tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Bugungi kunda “O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmog‘imiz zarur”[1].

Keyingi yillarda tilshunoslikda, xususan, o‘zbek tilshunosligida qator yangi yo‘nalishlarda tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Tilga bir butun tizim sifatida yondashuv, til birliklariga o‘zaro integratsiyasida yaxlit butunlik sifatida qarash yangicha yo‘nalishdagi ishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi va turli til birliklarining pragmatik xususiyatlari haqidagi qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Tilga bir butun tizim sifatida qarash hamda uni nutqqa zidlab o‘rganish nutq jarayonida kontekst, vaziyat va til egalarining lisoniy bilimlari bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik vazifalarga aniqlik kiritdi. Til birliklarini pragmatik yo‘nalishda tadqiq etish bevosita ko‘zga tashlanmaydigan, nutq jarayonida adresant va adresatning lisoniy bilimlari asosida yuzaga chiqadigan imkoniyatlarini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Buning natijasida til birliklarining nutqiy vaziyat, kontekst bilan bog‘liq ravishda reallashuvchi pragmatik vazifalarini aniqlash muammosi yuzaga keldi. O‘zbek tilida o‘xshatishlar semantik, struktur, lingvomadaniy jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning pragmatik xususiyatlari, so‘zlovchi pragmatik maqsadi bilan bog‘liq holda yuzaga keluvchi holatlar, o‘xshatishlarda konnotatsiyaning ifodalanishiga doir tadqiqotlar yetarli darajada amalga oshirilmagan.

O‘xshatishlarning pragmatik tadqiqida konnotativ ma‘no ifodalovchi birliklar muhim o‘rin tutadi. Konnotativ ma‘no, ayniqsa, leksemalarda yorqin ko‘zga tashlanadi. Tilning leksik tizimida sinonimik, antonimik, omonimik munosabatdagi leksemalar, polisemantik so‘zlar, okkazonalizm, dialektizm, vulgarizm, bo‘yoqdor so‘zlar nutqning ta‘sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi faol birliklar hisoblanadi. Shuningdek, eskirgan so‘zlar va neologizmlar ham o‘rni bilan nutqiy konnotatsiyani hosil qilishda ishtirok etadi.

Konnotatsiya barcha tillarda kuzatiladigan universal til hodisasidir. Konnotatsiya tor ma‘noda amaliy qo‘llanishdagi tilning ekspressiv-emotsional imkoniyatlarini aks ettiradi. Konnotatsiyaning tilning amaliy qo‘llanishi jarayonida nutq subyekti bilan bog‘liq holda yuzaga chiqishi, kontekst bilan aloqadorligi pragmatik xususiyatining tadqiqot obyekti ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi ayrim leksemalar denotativ ma‘nosidan tashqari, til egasining voqelikka munosabati, his-tuyg‘ularini ham aks ettirishi jihatidan ajralib turadi. Leksemaga xos bunday qo‘shimcha ma‘nolar ham konnotatsiyani o‘rganish muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili

Kundalik hayotimizda, nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, aloqa-aralashuvga xizmat qiladigan o'xshatishli qurilmalarda adgerent konnotatsiya – aloqa-aralashuvda hosil bo'ladigan, bevosita so'zlovchining milliy ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatlar, muomala madaniyati bilan bog'liq holda yuzaga chiqadigan pragmatik semalar xosdir.

Ma'lumki, fanda *konnotatsiya* tushunchasi (lotincha “*kon*” – birga, “*notation*” – ko'rsatish) ilk bor sxolastik mantiqshunoslikda qo'llangan va XVII asrda Por-Royal grammatikasi orqali tilshunoslikka kirib kelgan. XIX asrga kelib konnotatsiya britaniyalik filosof, mantiqshunos J.Mill tomonidan mantiqiy-falsafiy asosda talqin etiladi. J.Mill konnotatsiya va denotatsiyani oppozitiv munosabatda o'rganadi va *ekstentsiya-intentsiya* mantiqiy terminlari o'rnida *denotatsiya-konnotatsiya* lingvistik terminlarini qo'llaydi. Uning talqinida denotatsiya belgining ekstensional, konnotatsiya esa intensional mazmunidir. U konnotatsiyani nom ifoda etgan subyekt xarakteristikasi sifatida tushundi. J.Millning fikricha, konnotatsiyaga ega nom ham predmetni, ham uning belgisini ko'rsatishi kerak; konnotatsiyaga ega bo'lmagan nom faqat predmetni yoki faqat uning belgisini aks ettiradi. Jon Lyons ham konnotatsiyaning ma'lum ma'nolarini ikki guruhga bo'ladi. Bular: mantiqiy-falsafiy va lingvistik. Masalan, *London*, *Jon* so'zlari faqat predmetga, *oqlik*, *saxovat* so'zlari faqat belgiga ishora qiladi, shu bois ular konnotatsiyaga ega emas. Ammo *oq*, *uzun*, *saxovatli* so'zlari konnotatsiyaga ega. *Oq* so'zi barcha oq rangli predmetlar: *qor*, *qog'oz* kabilarni anglatadi, shu bilan birga, *oqlik* belgisiga ham ishora qiladi [2].

Konnotatsiya, ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, denotatsiyaga ilova qilingan, til birligining konnotativ ma'no (ekspressiv, uslubiy munosabat kabi qo'shimcha ma'nolarning) ifodasi, uning atrofini o'rab olgan qo'shimcha semalardir. O'xshatishli qurilmalar ham nutqda denotativ va konnotativ semalardan iborat tizim sifatida reallashadi. Chunki o'xshatishli qurilmalar emotsional, konnotativ ma'noga ham egadir.

O'zbek tilshunosligida tilimizdagi madaniy konnotatsiyalar tadqiqiga bag'ishlangan ishlar talaygina. Konnotatsiyaning mohiyati, tiplari, ifodalanishi usullari o'zbek tili materiallari asosida maxsus o'rganilgan. O'zbek tilshunosi A.Sobirov leksik birliklardagi konnotativ ma'noni leksik ma'noning vazifasiga ko'ra bir turi deb hisoblasa[3], E.Qilichev va B.Qilichevlar konnotativ ma'noning (K) so'z semantikasidan (S) denotativ ma'no (D) ajralgandan keyin hosil bo'lgan ayirmaga, ya'ni, $K = S - D$ ga tengligini ko'rsatgan[4].

A.Haydarovning qayd etishicha, “Konnotatsiya til va nutq birliklari ma'no tarkibining ajralmas qismi bo'lib, ular ifodalagan asosiy denotativ ma'noni to'ldiradi va turli darajada qo'shimcha emotsional-ekspressivlik hosil qiladi”[5].

Konnotatsiyani E.Vohidov asarlari misolida o'rgangan S.Maxsumova esa “... konnotatsiya denotativ ma'no ustiga qurilib, unga qo'shimcha ma'no (ekspressiv-emotsional ma'no) yuklovchi hamda nutq subyektining voqelikka baho munosabatini ifoda etishga xizmat qiluvchi tilning semantik-pragmatik aspektidir”.deb ta'riflaydi[6]. Mazkur ishda, shuningdek, denotativ va konnotativ

sema munosabati, ular o'rtasidagi sababiy aloqadorlik tahlil etilgan hamda konnotatsiya va pragmatik baho munosabati masalasiga munosabat bildirilgan.

M.Mamadaliyeva "O'zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti" nomli nomzodlik ishida konnotativ ma'noning denotativ ma'no bilan aloqasi, konnotativ ma'noni hosil qiluvchi vositalarning kontekst bilan bog'liqligi, ot, sifat, fe'l leksemalarda konnotatsiyaning ifodalanishi kabi qator masalalar tahlil etilgan[7]. Olimaning qayd etishicha, konnotativ ma'no leksemaning semalar tarkibida imkoniyat tarzida mavjud bo'lib, matn bilan bog'liq holda xususiy-pragmatik munosabat orqali ro'yobga chiqadi. Shuning uchun konnotativ ma'noga til birligi – umumiylikning muayyan nutqdagi xususiy ko'rinishi deb qaraldi va nutqiy ma'no sifatida izohlandi". Shuningdek, tadqiqotda konnotatsiyaning asosiy vazifasi nutq pragmatikasi bilan bevosita va uzluksiz bog'langan ta'sir etish funksiyasi ekanligi haqidagi qarash ilgari surilgan. Olimaning fikricha, konnotatsiyaning ta'sir etish funksiyasi ifodalanayotgan fikrning so'zlovchi uchun qay darajada muhimligini adresatga yetkazish jarayonida yuzaga chiqadi.

Darhaqiqat, konnotatsiya orqali nutqning ta'sirchanligi, obrazlilikiga erishishda muayyan pragmatik maqsad ko'zda tutiladi. Bu maqsad tinglovchiga matnda aks etgan axborotni nafaqat ta'sirchan va obrazli tarzda yetkazish, balki unga shu yo'l orqali nutqiy ta'sir ko'rsatishni ham qamrab oladi.

O'zbek tilshunosligida konnotatsiyaga bag'ishlangan ishlar ichida Z.Mamarajabovanning "O'zbek tilida sifatlarning konnotativ ma'nolari" deb nomlangan nomzodlik ishi alohida ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotda sifatlarning semantik tarkibi konnotativ aspektida tekshirilgan hamda sifatning har bir ma'no turida konnotatsiyaning ifodalanishi, sifat darajalari shakllarining konnotativ xususiyatlariga alohida e'tibor qaratgan. Shuningdek, sifatlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi orqali konnotatsiyaning ifodalanishi xususida ham qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

O'zbek tilshunosligida bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilgan professor M.Qurbonova ham bolalar nutqida konnotativ ma'noning ifodalanishiga alohida e'tibor qaratgan[8]. Ya'ni, so'z yoki iboraning ma'nosi ko'rsatilganda, uni ko'rsatish kerak ma'lum bir kontekstda ikkinchi darajali ma'no, bu odatda matnning kengroq ma'nosini ko'rsatadi. Izoh ham mavjud bog'lashning harakati va ta'siri, bu so'z yoki iborani to'ldiruvchi yoki subyektiv ma'noga murojaat qilishdir.

Tadqiqot metodologiyasi

O'zbek tilidagi o'xshatishlarda konnotatsiyaning ifodalanishini o'rganish uchun quyidagi tadqiqot metodologiyalari qo'llaniladi. Bular: nazariy tahlil metodi (tadqiqotga doir ilmiy-metodik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish va tahlil etish); lingvistik tahlil (o'xshatishlarning formal belgilarini aniqlash); semantik tahlil (o'xshatishlar o'rtasidagi ma'noviy munosabatlarni aniqlash); pragmatik tahlil (o'xshatishlarda konnotatsiyaning qo'llanishini tahlil qilish) va hokazo.

Tahlillar va natijalar

Soʻzlarning konnotatsiyasidan foydalanish adabiyot sohasida juda keng tarqalgan, ayniqsa, gʻoyalar yoki vaziyatlar ifoda etilganligi va hattoki mavzular jimgina taqdim etilganligi sababli matnni oʻquvchi yoki tarjimon osonlikcha tushunishi va kontekstlashtirishi mumkin.

Masalan, *“U ayol farishtadir”*. Bunday holda, ayol yaxshi odam, xayriya va siz unga maʼlum darajada ishonishingiz mumkin boʻlgan odam sifatida tanilgan. *“Farishtadir”* iborasining maʼnosini soʻzma-soʻz qabul qilish mumkin emas, bu shunchaki ushbu mavzuning oʻziga xos xususiyatini ifoda etish va ochib berish usulidir.

Kundalik hayotimizda konnotatsiya muayyan soʻz hosil qiladigan pragmatik effektdir. Masalan, biz *“divan”* soʻzini oʻylasak yoki eshitsak ongimizga *“qulay”*, *“komfort”*, *“yumshoq”* soʻzlari keladi. Yoki, *“mastava”* deganda Bochka, Chorvoqning tasavvurimizga kelishi bu *“konnotatsiya”* effekti sanaladi.

Konnotativ maʼno hosil qilishda muhim oʻrin tutuvchi hodisalardan biri koʻchimlardir. Koʻchim badiiy matnning obrazlilikini, taʼsirchanligini taʼminlovchi vosita sanaladi. Koʻchimlarning eng keng qoʻllanuvchi turi – metafora nutqda maʼlum stilistik maqsad uchun xizmat qiladi. Metaforik qoʻllashda biror predmet shaklining, belgisining, harakati yoki holatining oʻxshash tomoni boshqa bir predmetga koʻchiriladi. Manbalarda metaforaning ikki turi farqlanadi: lingvistik va xususiy – muallif metaforalari.

Lingvistik metaforalar obrazlilik, tasviriylilikdan xoli boʻlsa, xususiy – muallif metaforalari ayni shu xususiyatlar asosiga quriladi.

Shoirlar metaforani hosil qilishda ot, sifat, feʼl turkumidagi soʻzlardan keng foydalanadilar. Masalan:

Muhabbat otashini

Hech qachon doʻzaxga teng qilmam,

Nechunkim, menga nurli -

Talʼating jannat bilan tengdur (E.Vohidov)

Bu misrada otash soʻzi metaforik maʼnoda qoʻllangan boʻlib, *“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”*da uning oʻz maʼnosi *“oʻt, olov”*, koʻchma maʼnosi esa *“dilni yondiradigan, oʻrtantiradigan haroratli his-tuygʻu”* tarzida izohlangan. Shoir *muhabbat otashi* birikmasini koʻchma maʼnoda qoʻllab, ijobiy munosabatni bildirgan. Uning *doʻzax* soʻzi bilan zidlantirilishi sheʼrning taʼsirchanligini yanada oshirgan.

Konnotatsiya qoʻshimcha maʼno, rang, boʻyoqdorlik. Soʻzning asosiy maʼnosi ustiga qoʻyilgan, turli xildagi ekspressiv-ijtimoiy baho obertonlarini ifodalashga xizmat qiluvchi qoʻshimcha maʼno, soʻzga hamroh boʻlgan semantik yoki stilistik ottenkalardir.

Bolalik xotiralarim shuurimda boʻron kabi oʻynar, chehralar, qiyofalar, aytilgan soʻzlar, jilmayishlar, kimlarningdir qoʻllarining aziz taftlari... bari-bari yuragimda mislsiz bir larza bunyod etar va koʻzlarimdan oqqan armonlarning, xotiralarning qaynoq tomchilari yuzimni kuydirar edi (I.Sulton). Keltirilgan

o'xshatishda qo'llanilgan *bo'ron* so'zi tarkibidagi kuchlilik ma'nosi yuzaga chiqqan.

Ko'chma ma'noli so'zlar nutqning ta'sirchanligini ta'minlovchi vositalardir. Ayniqsa, bolalar adabiyotida ulardan foydalanish nutqning konnotativ xususiyatini yanada kuchaytiradi. Quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

Boyagidan ham qattiqroq kulgi portlaydi. Choyxo'rlar biri tizzasiga shapatilab, biri qornini ushlab xoxolashadi. Dadam tizzasiga urmaydi. Tizzasida men borman (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi").

Osmonni bulut qoplagan, parkdagi karnaydan eshitilayotgan yig'loqi muzika yanayam kuchaygan edi (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi").

Berilgan misollarda *portlamoq*, *yig'loqi* so'zlarining ko'chma ma'noda qo'llanishi ifodada obrazlilikni hosil qilgan, natijada matnning ta'sirchanligi ortgan. Bu o'rinda shuni ham qayd etish lozimki, badiiy matnda qo'llangan *kulgi portlaydi*, *yig'loqi muzika* tarzidagi o'ziga xos metaforik qo'llanishlar bolalargagina xos bo'lib, nutqning ijtimoiy xoslanishidan darak beradi.

Konnotatsiya bolalar nutqida esa, kichraytirish, erkalash, ulug'lash, kattalashtirish, kuchaytirish, faxrlanish, hurmat ma'nosini hosil qiluvchi affikslar yordamida konnotativ ma'noni hosil qiladi. O'zbek tilida kichraytirish ma'nosini hosil qiluvchi *-cha*, *-choq*, *-chak*, *-chiq* affikslari qayd etiladi. Bulardan *-cha* affiksi kichraytirish, erkalash, suyish kabi konnotativ ma'nolarni hosil qiladi. *-cha* affiksi egalik affiksi bilan birga qo'llanganda bu kabi konnotativ ma'nolar yanada yorqinlashadi. Masalan: *Sanambuvi uch yoshli Rohila degan qo'g'irchoqqa o'xshagan singilchasi bor ediku, o'shaniyam ergashtirib chiqibdi* (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar").

Konnotatsiya va baho munosabatining ifodalanishi o'rtasida ham uzviy bog'liqlik mavjud. Ma'lumki, baho kategoriyasi nutq egasining obyektga munosabatini aks ettiruvchi kategoriyadir. Baho orqali voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Boshqacha aytganda, nutq egasining voqelikka munosabati baho ko'rinishida yuzaga chiqadi. Bahoni ifodalash jarayonida adresatga ta'sir ko'rsatish vazifasi ham bajariladi. Bunga misol qilib, o'zbek xalq maqollarida konnotatsiya baholovchi, ya'ni ijobiy yoki salbiy qiyoslash (mehnat va mehnatsevarlik, mehnat qilishga undash, ishyoqmas va dangasa bo'lmaslikka da'vat qilish)da foydalaniladi. Albatta, bunday yo'nalishdagi maqollarda konnotativ semantika ham muhim o'rinni egallaydi.

Maqollarda mehnat qilish undash kabi murojaatlarda to'g'ridan to'g'ri barchaga qaratish, o'zbekona muomala madaniyati, birovning ranjitmaslik kabi murojaat shakllari mehnat va mehnatsevarlikka yo'naltirilgan maqollarda, ayniqsa, kuchliroq ifodasini topadi hamda konnotativ ma'nolardagi leksik vositalardan foydalanish yetakchi o'ringa ko'tariladi. Ya'ni, biror-bir shaxsga to'g'ridan to'g'ri fikrni yo'naltirmasdan, unga yotig'i bilan boshqa timsollar vositasida, ana shu tarbiya vositasi bo'lmish maqol mazmunini yetkazishga erishiladi.

Masalan, *Yotgan yotag'on bo'lar, Sovuqqa qatog'on bo'lar*. Ushbu maqolning izohini quyidagicha sharhlash mumkin. *Yotgan*, ya'ni ishyoqmas, dangasa inson harakteri gavdalangan bo'lib, mehnat qilmasa qishda bo'yi qiynalib, qaltirab yuradi va sovuq qotadi degan ma'no anglashiladi. Bu maqol orqali inson

dangasa bo'lsa, unga hech kim yordam bermasligi va doim muhtojlikda kun ko'rishi mumkinligi to'g'risida nasihat berilgan. Ushbu maqolda ishlatilgan "sovuq" "qatog'on bo'lmoq" birliklari konnotatsiya hodisasiga moslashgan birliklar sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi o'xshatishlarda konnotatsiyaning ifodalanishi, asosan, badiiy nutq va adabiyotda so'zlar orqali tasviriy qatlam (turli xil obrazlar) larning ochilishiga yordam beradi, ularning chuqur ma'nolarini va hissiy ohanglardagi na'nosini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi / Xalq so'zi, 2019.– № 218. – B. 2.
2. Ходжаян. Т. Коннотативные особенности цветообозначений в современном немецком языке. // <https://books.google.co.uz>
3. Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. –159 b.
4. Qilichev E., Qilichev B. Konnotativ ma'no va uning ifodalanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2006. – №6. – B. 68-71.
5. Haydarov A. Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2009. – 21 b.
6. Maksumova S. E.Vohidov asarlarida konnotativlikning ifodalanishi: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2012. – 150 b.
7. Mamadalieva M. O'zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1997. – 29 b
8. Qurbonova M.O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari. Fil.fan.dok. (DSc) diss. – Toshkent: 2018. – B.95.